

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 321.64:726.54(497.4-15)

Prejeto: 3. 5. 2007

Emilija Kastelicuniv.dipl. kult., Materija 20, SI-6242 Materija
e-pošta: emilija81@gmail.com

Vpliv fašizma na kulturno dediščino Primorske

IZVLEČEK

Prispevek prikazuje kulturno dediščino Primorske, ki jo je posredno ali neposredno zapustil fašizem. Zavedanje o njenem obstoju in vplivih na primorskem ozemlju je pomembno, ker je del zgodovine in del nas. Vpliv režima je bil viden predvsem v načinu gradnje in postavitvi spomenikov ter drugih načinov propagande. Vse to je oblikovalo podobo primorskega ozemlja kot tistega dela Slovenije, ki je bil najdlje pod fašizmom. Žal pa je še vedno premalo zanimanja za tovrstno dediščino, zaradi česar je zbiranje omenjenih podatkov zelo oteženo.

KLJUČNE BESEDE

fašizem, kulturna dediščina, cerkvena arhitektura, freske, monumentalizem

SUMMARY

THE INFLUENCE OF FASCISM ON THE CULTURAL HERITAGE OF THE PRIMORSKA REGION

The contribution represents the cultural heritage of the Primorska region, left directly or indirectly by fascism. The awareness on its existence and influences on the territory of the Primorska region is important because it is part of the history and part of us. The influence of the regime is evident above all from the manner of building and raising of memorials, and other methods of propaganda. All the mentioned has formed the image of the Primorska territory as the part of Slovenia that was under fascism for the longest period of time. Unfortunately there is still too little interest in such heritage, and consequently the collecting of data is very difficult.

KEY WORDS

fascism, architecture, church architecture, frescoes, monumentalism

Zavedanje drugačne kulturne dediščine

Obdobje fašizma je danes še vedno aktualna tema. Predvsem v smislu gorja, ki ga je fašizem povzročil slovenskemu narodu v času okupacije. Ljudje so večinoma živeli pod vplivom fašističnega ustrahovanja in doživljali grozote. Ravno zato so se pojavile težave pri zbiranju podatkov za pripravo pregleda vpliva fašizma na kulturno dediščino Primorske. Težko je bilo predvsem razložiti ljudem, da se ne iščejo pozitivni učinki fašizma, temveč predvsem njegov propagandni vpliv na primorsko ozemlje in njegovo kulturno dediščino. Zato se je pri iskanju podatkov negativen odnos čutil predvsem pri nekaterih ljubiteljskih zbirateljih in v določenih kulturnih ustanovah. Kljub temu pa so bili nekateri pripravljeni posredovati vse njim znane podrobnosti.

Omenjena tematika je – ravno v predstavljeni obliki – s strani strokovnih, za to usposobljenih ustanov precej zanemarjena. Podatkov o tovrstni kulturni dediščini je veliko, a žal niso zbrani, še manj pa sistematizirani in javno predstavljeni. Da je temu res tako, sem spoznala ob obisku nekaterih ustanov, ki naj bi te podatke hranile. Najbolj je razočaral obisk ustanove v Novi Gorici, ki se je dokaj negativno odzvala na prošnjo za sodelovanje pri zbiranju potrebnih informacij. Odgovor je bil le napotitev v muzejske ustanove na severnem Primorskem, kjer naj bi te podatke posedovali. Ker pa se te ustanove niso ukvarjale izrecno s kulturno dediščino fašizma, so bili tudi njihovi podatki primerno skopi. V splošnem je glavna težava v tem, da na celotnem obravnavanem ozemlju Primorske¹ nikoli ni bilo sistematičnega zbiranja podatkov. Navkljub vsemu pa je bilo zbranih podatkov na koncu dovolj, da lahko v določeni meri opredelimo vpliv fašizma na kulturno dediščino Primorske.

Ob predstavitvi fašističnega vpliva je nujno razložiti dva prepletajoča se pojma, katerih razumevanje je pomembno za pravilno dojetje tematike. Ločiti je treba med fašistično kulturno dediščino in kulturno dediščino v času fašizma.

Pod prvo štejemo objekte, ki so jih fašisti gradili v lastnem slogu z značilnimi elementi² in jasnim namenom povečevanja svojega režima in voditelja. V drugo kategorijo pa sodijo objekti, ki so bili sicer zgrajeni oz. obnovljeni v obdobju fašizma, nimajo pa neposredne povezave s fašističnim režimom. So namreč plod funkcionalizma kot takrat prevladujočega umetnostnega stila, ne pa fašističnega sloga.

Vseeno pa je tudi to poimenovanje dvoumno, saj nikjer ne zasledimo podatka o tipičnem fašističnem slogu.

Cerkvena arhitektura, freske in monumentalno kiparstvo pod fašizmom

Neizpodbitno dejstvo je, da je fašistični režim vplival na kulturno dediščino slovenskega naroda in na spreminjanje kulturne podobe Primorske kot tistega dela današnje Slovenije, ki je bil najdlje del fašistične države. Vzporedno pa velja tudi, da je fašistični režim najemal umetnike, ki so gradili cerkve, slikali freske in postavljali kipe z namenom povečevanja fašističnih voditeljev in opravičevanja svojega delovanja nad ljudmi. Zato je predstavitev vpliva fašizma sicer občutljiva, vendar pomembna tema. Tu pa je seveda potrebna omejitev, v našem primeru na tri sklope umetnosti: cerkvena arhitektura, cerkvene freske in monumentalno kiparstvo. V nadaljevanju pa so dodane še nekatere ostale oblike fašističnega vpliva.

Cerkvena arhitektura je pritegnila pozornost predvsem zato, ker je bila vera v času vojne ljudem v oporo in tolažbo. Fašisti so bogoslužje dopuščali, niso pa dopuščali slovenskega jezika. Zato je njihovo zanimanje pritegnila možnost, da vplivajo ne samo na jezik med bogoslužjem, temveč tudi na podobo cerkva. Podatki o tem so precej skopi, predvsem na območju Obale, kjer se fašizem cerkvene arhitekture ni dotaknil. Na Goriškem je bilo nekoliko drugače. Tam so bili največji posegi v cerkveno arhitekturo predvsem pri obnovi cerkva, uničenih v prvi svetovni vojni. Italija je tu videla priložnost, da z obnovenimi deli vpliva na podobo osvojenega ozemlja. Ta vpliv pa si je priborila predvsem s financiranjem del iz lastne državne blagajne. S to potezo je Italija želela dokazati, da imajo priključena ozemlja italijanski značaj.

Pri obnovenih in gradbenih delih je bil najbolj aktiven arhitekt Maks Fabiani. Nanj je močno vplival funkcionalizem kot najbolj razširjen umetnostni slog v tedanji Italiji. Posledično to tudi pomeni, da so obnove in gradnje cerkva potekale v takrat značilnem italijanskem slogu. Posegi v cerkveno arhitekturo, ki je bila med vojno deloma poškodovana, so obsegali tudi zamenjavo zvonikov, čeprav to ni bilo povsod nujno potrebno. Nova vlada je zvonike "obnovila", kajti italijansko veduto so prevečkrat motili "nemški" baročni čebulasti zaključki. Zato so bili novi zvoniki posneti po oglejskem ali beneškem kampanilu in imajo, kot se spodobi za pravi italijanski zvonik, poudarjene osnovne elemente kompozicije: stopnišče, zvonišče in streho.³ Obnovljeni zvoniki so torej imeli tipične italijanske poteze. To so bili t. i. beneški zvoniki. Te je v svojem delu

¹ Ozemlje, ki ga predstavljam, je bilo takrat določeno z rapalsko mejo.

² Med simboli, ki so predstavljali fašizem, so bili snop, sekira in orek. Izrabljali pa so tudi umetnost, npr. glasbo ("Fašistične himne so bile narejene tako, da so napovedovale, kaj se bo dogajalo v umetnosti in arhitekturi" (Dawn, *Art and power*, str. 37)) ali slikarstvo – motivi z Mussolinijem in voditelji kot zmagovalci.

³ Osvald, Spomeniško varstvo, str. 126.

Akma, duša sveta predstavil arhitekt Maks Fabiani, ki je zapisal, da Italijan poudarja osnovne elemente kompozicije – stopnišče, zvonišče in streho. Ločeno razvije te tri elemente in jih ločene pusti; nikakor jih med seboj ne meša.⁴

Te značilnosti so v današnji Sloveniji vidne pri nekaterih cerkvah, kot je na primer cerkev v Črničah, kateri so ob obnovi 'čebulasti' zvonik zamenjali s tršato koničasto piramido iz cementa, z rahlim starokrščanskim navdihom kot na rimskih hišah. Vaščani se s tem niso strinjali.⁵ Naročnik obnovitvenih del pa je bil premožen župnik.

Cerkve, ki so bile popolnoma porušene, so bile zgrajene na novo. Med cerkvene novogradnje spadajo župnijska cerkev sv. Jurija v Ločniku (Lucinico), sv. Petra v Šempetru pri Gorici in Srca Jezusovega v Vrtojbi. Omenjene tri cerkve so zgrajene po sorodnih principih v historičnem romanskem slogu, s posameznimi bizantinskimi poudarki, zvoniki so prostostoječi, fasade so opečnate. Poleg teh je bilo na Goriškem še precej drugih obnovljenih ali na novo zgrajenih cerkev. Zanje je značilen beneški zvonik, predvsem modernejša arhitektura. Italijanski vpliv je viden, vendar je potrebna previdnost, saj ne moremo z trditi, da je to izključno fašistični slog.

Značilen primer obnovljene cerkve, kjer je opazna razlika med prejšnjo cerkvijo in obnovljeno, je Ločnik, ki stoji na današnji italijanski strani in zato ne sodi neposredno v obravnavano ozemlje. Toda slog cerkve je zelo značilen in monumentalen, zato jo vseeno uvrščamo v ta sklop – za primerjavo z ostalimi cerkvami, ki so na slovenskem primorskem ozemlju. Njen obnovitveni načrt je izdelal Fabiani, obnovljena cerkev pa je bila posvečena leta 1926. Glavne slogovne značilnosti njenih zvonikov so zaznamovale Primorsko. Razlika v zaključku zvonika je očitna. Novi zvonik je imel gladko fasado, cerkev pa je bila popolnoma prenovljena v opaznem modernejšem slogu, ki je prisoten tudi pri ostalih cerkvah.

Zanimiva je tudi šempetrška cerkev. Dela je vodilo podjetje Ing. C. Constantini iz Gorice pod vodstvom G. B. Adamija. Notranjščino je dekoriral Leopold Perco, kiparski okras pa je prispeval Giovanni Battista Novelli, ki je v luneto stranskega portala na epistelski strani cerkve postavil beneškega leva sv. Marka.⁶ Posvečena je bila leta 1929.⁷ Novelli je ustvarjal na visoki umetniški ravni, predvsem

Nekdanja (Osvald, Spomeniško varstvo, str. 125) in sedanja (Pozzetto, Maks Fabiani, str. 265) podoba župnijske cerkve sv. Jurija v Ločniku.

v kiparstvu predvojnega časa. Po prvi svetovni vojni je takratna oblast narekovala neke vrste akademski historicizem, katerega diktatu se je uklonil tudi sam Novelli. Leta 1934 je postavil podobo beneškega leva na gradiško beneško utrdbo (Torrión della

⁴ Fabiani, *Akma, duša sveta*, str. 101.

⁵ Pozzetto, *Maks Fabiani*, str. 320.

⁶ Leva sv. Marka so leta 1508 v času okupacije Gorice med habsburško-beneško vojno postavili Benečani. Marco Pozzetto (Maks Fabiani, str. 240) je prepričan, da je ponovno postavitve simbola Benetk na goriški grad (in nekatere cerkve) potrebno pripisati Maksu Fabianiju. (Osvald, *Spomeniško varstvo*, str. 125).

⁷ Osvald, *Spomeniško varstvo*, str. 131.

Campana). To podobo najdemo na številnih cerkvah, med drugim tudi na cerkvah v Jamljah, Šempetru pri Gorici in drugod.

Tretja cerkev, katere slog je podoben prejšnjima dvema, je cerkev v Vrtojbi. Ta ni zgrajena po Fabianijevih načrtih, ampak v neoromanskem slogu. V splošnem ima skupne značilnosti z ostalima dvema. Ž deli so pričeli leta 1924, posvečena pa je bila leta 1926.⁸

V vseh treh primerih so bile predvojne stavbe baročne. Nove cerkve so eno- ali triladijske bazilike, zgrajene v neoromanskem slogu, v čemer lahko prepoznamo prilagoditev "Ojettijevim⁹ načelom", ki so navdihovala italijansko povojno obnovo Goriške.¹⁰ Torej je obstajala tendenca spreminjanja kulturne podobe Primorske, predvsem goriškega dela, tudi preko cerkvenih objektov.

Nanizamo pa lahko še nekaj primerov cerkva, ki so s svojim slogom vplivale na kulturno podobo primorske regije. Pri gradnji nadškofijske cerkve Svetega srca v Gorici (1934–37) je bilo veliko zapletov, ki so jih reševali v Padovi, Gorici in Rimu. Težave je povzročal tudi prvotni načrt, ki naj bi bil opuščen zaradi tega, ker je bil nadškof Francišek Boriga Sedej Slovenec in zato precej slabo zapisan pri italijanskih posvetnih oblasteh. Ustanovili so nov izvršni odbor, ki je želel večjo cerkev od prvotnega načrta. Kljub težavam, tudi ekonomskim, so cerkev posvetili leta 1937.¹¹ Pomembna je zaradi težav, ki so se pojavljale, saj so le-te nakazovale italianizem. Zanimiv pa je moderen slog, ki je bil v takratni podobi Gorice tujek.

Med največjimi primeri italijanske fašistične cerkvene gradnje je cerkev na Sveti gori pri Gorici. Stara cerkev je bila poškodovana med prvo svetovno vojno in potreba po novi je bila velika. Zato so temeljni kamen postavili leta 1924. Načrt za novo svetišče je izdelal arhitekt Silvio Baresi po vzoru oglejske bazilike. Nič ni smelo več spominjati na Avstrijo, tudi arhitektura ne. Duh nove oblasti je moral sevati tudi iz Marijinega svetišča. Konec leta 1927 je bila gradnja že skoraj pri koncu. Novo cerkev so blagoslovili 26. avgusta 1928.¹² Denar za gradnjo je prispevala italijanska vlada, in sicer v obrokih, kar ji je dovoljevalo nadzor nad potekom gradnje. Trditev, da je bila bazilika izrabljena v namen poveljevanja oblasti, potrjujejo besede Naceta Šumija, ki je zapisal, da nova cerkev ne dosega umetniške in umetnostnozgodovinske vrednosti stare bazilike.¹³

⁸ Osvald, Spomeniško varstvo, str. 131.

⁹ Ugo Ojetti je bil takratni vodilni Nadzorništva, ki je odgovarjal za obnovitvena in gradbena dela na Goriškem pod Italijo.

¹⁰ Osvald, Spomeniško varstvo, str. 132.

¹¹ Pozzetto, Maks Fabiani, str. 326.

¹² Šumi, *Sveta gora pri Gorici*, str. 21.

¹³ "Je pač plod svojega časa, ko je tedanja nova oblast hotela dokazati svojo moč z velikostjo, manj z lepoto." Šumi, *Sveta gora pri Gorici*, str. 21.

Cerkev na Sveti gori (Šumi, Sveta gora pri Gorici, str. 2–3).

Poleg Goriške je tudi na Idrijskem moč najti primer novogradnje v obdobju fašizma. Leta 1940 so v Idriji uredili novo pokopališče, ker je bilo prejšnje pri sv. Križu premajhno. Uredili so ga zunaj mesta, nad cesto, ki pelje proti Godoviču. Sredi pokopališča so po ne preveč posrečenem¹⁴ italijanskem načrtu sezidali cerkev Zalostne Matere božje, ki ima polkrožno apsidno in raven lesen strop z ometom.¹⁵ Gradnjo in obnovitvena dela je 22. februarja 1936 odobril inženir Emmanuel Ricci. Delo je opravljalo podjetje dr. ing. Petrucco Alvise e Constantini iz Cedada. Arhitekt Corrado Dalla Valle iz Kanala v Soški dolini je napravil načrt ter dal potrebna pojasnila. Cerkev naj bi bila preprosta in v romanskem slogu. Pri tem ni upošteval sloga obstoječih cerkva v mestu. Z delom so začeli leta 1937, nadaljevali 25. aprila 1938 in zaključili 5. oktobra 1938. Dne 26. maja 1939 je direktor del Dalla Valle občini sporočil, da omet delno odpada in da je pričakovati odpadanje tudi ostalega ometa na fasadi. Komisija, ki se je sestala, z deli ni bila zadovoljna, zato je moralo podjetje leta 1940 na daljevati.¹⁶ Zadnje poročilo o izvršenih delih na

¹⁴ Stilsko se zaradi beneškega in prostostoječega zvonika, modernejšee arhitekture ter gladke fasade ne ujema s svojo okolico.

¹⁵ Filipčič, *Idrija in njeni spomeniki*, str. 71.

¹⁶ Medvešček, *Obnova cerkve*, str. 58.

Primeri fresk v kobarški kostnici. (foto: Emilija Kastelic, 2006)

ometu nosi datum 10. avgust 1940.¹⁷ Cerkev nima velike povezave s fašizmom. Potreba po novem pokopališču in cerkvi je bila velika. Ker je bila zgrajena po neposrednem italijanskem načrtu, spada med gradnje v obdobju fašizma, ki bi lahko imele povezavo z le-tem.

Na obalnem področju je edini primer cerkvene gradnje med fašizmom mogoče zaslediti v Portorožu, in sicer na območju današnje Mercatorjeve trgovine, nasproti avtobusne postaje. Po načrtih italijanskega arhitekta je bila leta 1939 zgrajena kapelica. Zgradil naj bi jo Cornelio Budinich, ki se je kasneje preimenoval v Budinis. Njegova arhitektura je bila znana in uporabljena predvsem v Trstu in njegovi okolici. Fotografij o tej kapelici ni, ravno tako so zelo skopi podatki o arhitektu. Cena objekta naj bi znašala približno 60.000 lir.¹⁸ Sprva so sicer želeli postaviti cerkev, ker pa je bilo to takrat neizvedljivo, so zgradili kapelico, kar je podprl tudi tržaški škof Antonio Santin.

Denar za gradnjo predstavljenih cerkva¹⁹ je v glavnem pritekal iz italijanske državne blagajne, kar

ji je omogočilo nadzor nad deli. Italija je s tovrstnimi posegi in značilnostmi zaznamovala tedanjo kulturno podobo, vprašanje pa je, koliko od tega je bilo dejansko fašističnega. Glede na čas nastanka je vsaj delna povezava s fašizmom dokaj verjetna. Najočitnejša povezava med gradbenimi posegi na cerkvah in fašizmom je v nadzoru gradnje ali obnove, kar je pričalo o vplivu političnega sistema nad priključenim ozemljem. Gradbeno so cerkve sicer sledile funkcionalističnemu stilu kot prevladujočemu v tedanji italijanski umetnosti, pomensko pa so predstavljale objekt, nad katerim so fašisti izvajali nadzor. Skupni imenovalec je torej le posredna povezava cerkva s fašizmom. Slogovno niso povezane s sistemom, pomensko pa lahko potegnemo vzporednice. Izrazita izjema je Sveta gora pri Novi Gorici. Od vseh predstavljenih cerkva je ta pomensko najmočnejše povezana s fašizmom, predvsem zaradi monumentalnosti objekta. To je poudaril tudi Nace Šumi, ki je zapisal, da je cerkev na Sveti gori odraz takratnega časa in oblasti.²⁰

Drugi sklop se osredotoča na *cerkvene freske* in poskuša odgovoriti na vprašanje, ali so freske s fašistično motiviko v cerkvah slikali načrtno, v smislu povelečevanja sistema, in tako skušali vplivati na ljudi med bogoslužjem. Podatkov v tem sklopu tako

¹⁷ Medvešček, *Obnova cerkve*, str. 57–58.

¹⁸ Podatki o tej kapelici so v arhivskem gradivu, ki ga hrani Pokrajinski muzej Piran (6674-VII-6 in 2817-VII-6). V njem je zelo lepo razvidna zahteva po cerkvi v Portorožu.

¹⁹ Cerkev je še veliko, vendar jih zaradi omejenosti prostora ni mogoče vseh predstaviti.

²⁰ Šumi, *Sveta gora pri Gorici*, str. 21.

rekoč ni. Edini primer tovrstnih fresk je mogoče najti v Kobaridu, in sicer v spredaj dozidanem delu cerkvice sv. Antona. "V cerkvi Sv. Antona, okoli katere je urejena italijanska kostnica, so stene poslikane v slogu 'fašist-realizma'.²¹ V notranjosti cerkve same pa ni fresk, ki bi imele militaristični značaj.

Na treh fotografijah fresk kostnice je prikazano orožje, na eni pa risba dveh vojakov. Prvi vojak je padel, drugi kleči ob njem. Nad njima je Bog kot verska podoba. Zanimiv je klobuk²² kleččega vojaka, saj je značilen za alpinske italijanske vojake,²³ ki so se borili v prvi svetovni vojni. Ker je bila kostnica posvečena padlim v prvi svetovni vojni, so bile omenjene freske v začetku le posredno povezane s fašizmom. Kasneje pa tako kostnica kot freske dobijo neposredno povezavo z ideologijo zlasti na pomenski oz. simbolni ravni, ne toliko na konkretni arhitekturno-umetniški ravni.

Pri poslikavah v cerkvah, ki so predstavljene kot obnovljeni objekti ali novogradnje, pa ne gre za fašistične motive, temveč v večini za rekonstrukcijo starih religioznih fresk ali slikanje novih.

V zadnji sklop monumentalnega kiparstva spadajo *spomeniki*, ki so bili postavljeni v času fašizma in naj bi bili z njim tudi povezani. V to kategorijo spomenikov se uvrščajo tudi napisne plošče, v kolikor so bile neposredno povezane z obravnavanim objektom. Sem sodijo tudi objekti, ki so večji od kipa, npr. kostnica, zavetišče ipd., ter naj bi bili prav tako postavljeni v čast fašizmu.

Pridobljeni podatki so zelo skopi. S pomočjo uslužbencev v ustanovah, ki se s tem ukvarjajo, in nekaterim ljubitelji in poznavalci vojne kulturne dediščine, mi je kljub temu uspelo pridobiti nekaj zelo zanimivih, čeprav okrnjenih informacij. Vsekakor jih je bilo dovolj za prikaz, da so tudi na ozemlju Primorske postavljali spomenike iredentistom,²⁴ ki so rovarili proti Avstro-Ogrski, in druge vrste spomenikov. Predstavljeni so po vrsti od severa proti jugu Primorske.

Na prošnjo fašistične organizacije v Tolminu je mesto Firenze ob koncu 20-ih let prejšnjega stoletja

tolminski občini darovalo bronasto poprsje pesnika Danteja Alighierija, ki je delo kiparja Moschija. Kip so slovesno odkrili 9. avgusta 1929 v navzočnosti italijanskega prestolonaslednika princa Umberta ter podžupana Firenc Dauphinéja. Tolminski župan Marsan je spomenik sprejel v varstvo.

Na podstavku²⁵ kipa sta bila napisana: "Dante ob mejah, ki jih je začrtal Bog" in "Firence najbolj italijanskemu Tolminu". Damjana Fortunat Černilogar meni, da so italijanski nacionalisti v Tolminu po koncu prve svetovne vojne, ko je ta zapadel pod italijansko upravo (prej pod avstro-ogrsko), v smislu dokazovanja italijanskosti mejnega območja izrabili tudi Danteja. Pobudo za postavitve so dali tolminski fašisti, nacionalistične tendence pa sta dokazovala tudi napisana.²⁶

Kip je spomenik avtorju, katerega dela so cenjena še danes. Za kip je značilna fašistična povezava z mitom, ki ga nosi Dantejevo ime. Po neki legendi naj bi Dante stopil v jamo, t. i. Dantejevo jamo, v Triglavskem parku. Ta dogodek naj bi vplival na njegovo poznejše literarno delo. Dejstvo, da je bil Dante tu, pa naj bi bilo neke vrste opravičilo za "nacionalizacijo" ozemlja, ki je po rapalski pogodbi pripadalo Italiji.

Pomen kipa je fašističen, saj je povezan z mejo, ki se je izoblikovala med prvo svetovno vojno. Ta kip naj bi poudarjal italijansko nacionalistično težnjo in dokazovanje italijanskega mejnega območja. Povezavo med kipom in fašizmom izpostavi tudi Neva Makuc: "Italijanski nacionalisti niso skrivali politične vloge, ki naj bi jo igral Dantejev kip v središču Tolmina, prav nasprotno. Kip naj bi opominjal sovražnike, naj se zavedajo italijanske veličine in naj se bojijo ter spoštujejo Italijane. Podobno nalogo je imel tudi Dantejev spomenik, ki so ga postavili na še enem občutljivem mejnem območju, in sicer v Tridentu."²⁷

Poleg omenjenega kipa v Tolminu je zanimiva tudi kobarška kostnica, namenjena 7014 Italijanom, ki so padli med vojno proti Avstro-Ogrski. Napisana v italijanskem jeziku na dveh spominskih ploščah sta posvečena padlim vojakom. V prevodu se glasita: "V tej spominski grobnici počivajo posmrtni ostanki 7014 Italijanov, padlih v bojih na tem območju med vojno 1915–1918 proti avstro-ogrskem cesarstvu" in "Slava vam, ki ste tukaj padli v pogumnem boju". Fašističnih simbolov ni, saj je bil prvotni namen postavitve spomenika padlim med prvo svetovno vojno.

Pozneje so veličino vseh tovrstnih gradenj izrabili v propagandni namen. Aleksander Jankovič Počočnik je prepričan, da je bil namen kostnice v Re-

21 Ustni vir: Željko Cimprič.

22 Značilen predvsem zaradi zašiljenega konca in peresa, obrnjenega nazaj.

23 Alpinski italijanski vojaki so spadali v italijanske gorske vojaške enote.

24 Iredentist je oseba, ki je vključena v gibanje "iredenta". To je politično gibanje v Italiji in Trstu za osvoboditev ozemlja, naseljenega z italijanskim prebivalstvom, ki je po letu 1866 še ostalo v drugih državah. Izpod Avstro-Ogrske so hoteli pridobiti Trentino, Julijsko krajino, Istro, Primorsko in dalmatinsko Hrvaško. Sčasoma je gibanje postalo vse bolj nacionalistično. Potegovalo se ni samo za kraje in ozemlje s pretežno italijanskim prebivalstvom, marveč tudi za območja, kjer so bili Italijani v manjšini ali pa jih sploh ni bilo, s težnjo po prodiranju na Balkan. Takšne so npr. zahteve, ki so jih 1915 zavezniki sprejeli z londonskim paktom (Enciklopedija Slovenije, št. 4, str. 176).

25 Podstavek je plačala tolminska občina (ustni vir: Damjana Fortunat Černilogar).

26 Ustni vir: Damjana Fortunat Černilogar.

27 Odlomek Neve Makuc iz še neobjavljenega članka, v Kastelic, *Vpliv fašizma*, str. 45.

dipuglii glorificirati pretekle žrtve in hkrati dvigati moralno in bojno razpoloženje v smislu 'bodimo dostojni svojih očetov',²⁸ iz česar se lahko povzame, da je bila funkcija teh objektov²⁹ psihološka priprava na novo vojno.

Ljudi naj bi podzavestno spodbujali k razmišljanju, da morajo slediti pogumnim dejanjem svojih prednikov, ki so se borili za domovino, čeprav bi to pomenilo vojno. Ureditev kostnic je pomenila psihično pripravo ljudi na morebitno bitko in opravičilo za grozodejstva prejšnje. Stilsko pa je kostnica zaradi monumentalnosti tujek, saj se ne ujema z arhitekturo ozemlja, na katerem stoji. Arhitekturno je ozemlje preprosto urejeno, brez večjih gradenj ali posegov. Vasi so gručaste ali pa razseljene ob cesti. V večini krajev je cerkev največja gradnja. Kostnica pa predstavlja veliko, moderno urejeno zgradbo, kakršne na tem ozemlju prej ni bilo.

Poleg kostnice sta zanimiva tudi spomenika v Vodica pri Sveti gori (1938). Poznavalec obeh David Erik Pipan meni, da sta bila res postavljeni v času med obema vojnoma. Sicer nimata (več) nobenih fašističnih simbolov, je pa stil značilen za tisto obdobje. En spomenik je bil postavljen italijanskim alpskim vojaku, ki naj bi zasedli vrh Vodice, drugi pa je bil mišljen kot grobnica italijanskemu generalu Mauriziu Gonzagi, ki je med boji na Vodici poveljeval italijanski diviziji, ki je napadala omenjeno območje.³⁰

General Gonzaga ni bil nikoli pokopan v grobišču. Njemu posvečen spomenik na vrhu gore Vodice stoji na nadmorski višini 652 m. Na krogu nad spomenikom je vklesan napis: "Al generale principe Maurizio Gonzaga del Vodice" (*Generalu princu Mauriziu Gonzagi iz Vodice*). Zanimiva je oblika spomenika, saj spominja na "liktorski" snop, ki je bil – poleg sekire v njem in črnega orla³¹ – tipičen fašistični simbol. Spomenik je votel, zaključuje se s petimi stebri, na vrhu pa je okrogel betonski pas z napisom imena generala Gonzage. Objekt še vedno stoji, je pa velikokrat tarča vandalov ravno zaradi spominjanja na fašistično obdobje.

Leto nastanka spomenika, posvečenega alpskim bataljonom "Monte Levana", "Aosta" in "Val Toce", ki so 18. maja 1918 osvojili severnozahodni del gore Vodice, ni znano. Italijanski alpini so tu postavili tudi spominsko ploščo, ki je postala tarča vandalov in je bila uničena. Nepoškodovan pa je ostal spomenik italijanskim alpinom. Na njem je fašistični simbol – orel. Spomenike na Vodicih je

potrebno gledati v sklopu spominskega parka. Če posamezne spomenike združimo v celoto, lahko opazimo veliko fašističnih elementov, ki so bili v času med vojnoma nedvomno uporabljeni za propagando, kljub temu da je bil njihov prvotni namen spominski in ne propagiranje fašizma.

Spomenik posvečen alpskim bataljonom "Monte Levana", "Aosta" in "Val Toce". (<http://freeweb.siol.net/ptadsl/cak/vodice/14.jpg>)

Ne samo na Vodicih, temveč tudi na Krnu lahko najdemo ostanke gradnje iz obdobja fašizma. To je zavetišče Alberta Picca. Podatke o njem je posredoval Bojan Rustja, lastnik muzejske zbirke v Kobarihu, poimenovane po Albertu Piccu. Zavetišče, ki je bilo postavljeno leta 1928, je bil spomenik, posvečen prvi zmagi Italije nad Avstro-Ogrsko, in njenim padlim. Za Italijane je bil pomen zavetišča zelo velik, saj se je njihov takratni alpski klub, ki je združeval vojake alpine vseh generacij, imenoval "CAI" Club Alpino Italiano Alberto Picco. Vendar ni danes od njega ostalo praktično ničesar.

Alberto Picca je bil zelo znan in pomemben Italijan, vendar ne zaradi vojaških zmag, temveč zato ker je "bil tisto leto prvi strelec italijanske nogometne lige, igral pa je za ekipo Spezie. V parku je podobna kopija plošče, ki jo imam sam. Torej, v resnici ni bil noben heroj, revež je padel po nemnosti pod vrhom Krna, ker pa so ga poznali vsi

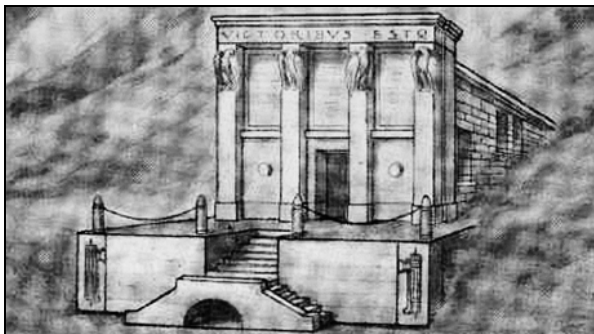
²⁸ Ustni vir: Aleksander Jankovič Potočnik.

²⁹ Vseh kostnic, tudi kobariske.

³⁰ Pisna izjava Davida Erika Pipana, v Kastelic, *Vplivo fašizma*, str. 47.

³¹ Črni orel je bil kraljevi simbol in ni bil neposredno povezan s fašizmom; vseeno pa so ga uporabljali kot simbol svojega režima.

Italijani, so to izkoristili za propagando".³² Tako ne moremo z gotovostjo trditi, da so Italijani vse spreminjali v propagando. So pa zanjo skušali izrabiti vsako priložnost.

Razglednica s skico končne podobe spomenika padlim oziroma zavetišča Alberta Picca. Poudarjeni so simboli, ki jih lahko povežemo s fašizmom. (<http://www.drustvo-soskafronta.si/dsf/index.php?show=forum>)

Pri zavetišču je bila poudarjena prva stran s stebri. Ti so tipični za antični slog,³³ ki so ga Rimljani prevzeli od Grkov. Simbolizirajo veličastnost in mogočnost, kar se popolnoma ujema z miselnostjo fašističnega režima, ki je bil prepričan v svojo veličino. Stebri so zaključeni z orlom kot fašističnim simbolom. Stopnišče je bilo veliko in monumentalno, na njegovem vrhu, ki je bil poudarjen s črno obrobo, pa so varovalno vrv povezovali štirje granatam podobni kipi. Ravno tako sta na granatam spominjala motiva na skrajni levi in desni strani stopnišča, ki sta bila tudi poudarjena s črno obrobo. Zelo vpadljiva je bila postavitve štirih orlov na stebrih. Orel je fašistični simbol, ki se velikokrat

Zavetišče z delnim napisom in vpadljivimi orli. (<http://www.drustvo-soskafronta.si/dsf/index.php?show=forum>)

³² Ustni vir: Bojan Rustja.

³³ Za antični slog so značilne monumentalne zgradbe, podprte z različnimi oblikami stebrov (jonski, korintski idr).

pojavlja na umetniških, arhitekturnih in drugih delih, nastalih v obdobju fašizma.

Na sprednji strani zavetišča je bil viden tudi del napisa na slavaloku – "VICTORIA", kar pomeni "ZMAGA". Napis je bil posvečen spominu na padle, skupaj z monumentalnostjo spomenika pa ga lahko razumemo tudi kot glorifikacijo Italije. Drugega dela napisa žal ni bilo moč razbrati.

Edini ohranjen kip alpinskega orla iz leta 1928³⁴ ter edini ostanek zavetišča stoji na Krnu, natančneje na južnem travnatem pobočju vrha Krn, približno 60 m pod zavetiščem, nekaj metrov stran od poti na Krn. Spomenik ni bil uničen med vojno, temveč kasneje.³⁵

Zavetišče Alberta Picca je vsebovalo veliko fašističnih elementov, zaradi katerih ga lahko povežemo s fašizmom in ga tako tudi obravnavamo. Čeprav je bil namen postavitve spominski, je gradnja sledila nekim fašističnim tendencam, saj vsebuje nekatere značilnosti režima. Mednje štejemo veličastnost in mogočnost objekta in predvsem fašistične elemente (npr. orla).

Še en spomenik, ki ga lahko povežemo s fašizmom, je stolp na Sveti gori, ki je Fabianijevo delo. Narejen je bil iz armiranega betona in obložen z lomljenim kamnom. Načrt za stolp z ložo, ki naj bi bil postavljen v spomin na padle, je bil izdelan leta 1937. Objekt je bil zgrajen leta 1938, podrt pa leta 1946. Najbrž so ga podrli zaradi spominske plošče pa tudi zaradi "liktorskega" snopa.³⁶ O tem, kaj je na plošči pisalo, ni podatkov. Pozneje so v spomin na stolp na zunanjo steno goriškega gradu postavili ponesrečen nizek steber brez glaviča.

Liktorski snop se ne pojavlja prvič, saj ga zasledimo že na spomeniku na Vodica, pa tudi na stavbi v Štanjelu. Nekaj spomenikov najdemo tudi v Cerknem, o čemer priča nekaj ohranjenih fotografij. Obalnega področja se je fašizem v smislu gradbenih, obnovitvenih ali drugih podobnih posegov dotikal manj, kljub vsemu pa se najde nekaj podatkov, ki jih lahko uvrstimo v monumentalizem pod fašizmom oziroma v obdobju fašizma. V Kopru pri Izolskih vratih na Vergerijevem trgu je bil npr. okoli leta 1926 doprnski spomenik Feliceju Bennatiju,³⁷ ki ga danes ni več.

³⁴ Danes je to Gomiškovo zavetišče.

³⁵ Po neuradnih podatkih internetne strani Pro hereditate naj bi bilo uničeno nekje med letoma 1945 in 1950.

³⁶ Pozzetto, *Vizije prostora*, str. 335.

³⁷ Italijanski domoljub in vojaški prostovoljec Felice Bennati je bil rojen v Piranu leta 1856. Zaradi iredentističnih idej se je znašel tudi v zaporu. Obtožen je bil veleizdaje, ki so jo avstrijske oblasti najpogosteje kaznovale s smrtjo. Da ne bi pobegnil, so sodni proces prestavili iz Trsta, ki je bil po prepričanju Avstrijcev preveč naklonjen Italijanom, v "bolj nemško" Ljubljano. Slovenska porota in spreten ljubljanski pravnik sta dosegla oprostitev za Bennatija. Vrnil se je v Koper, kjer je bil odvetnik in nekaj časa župan. V času italijanske kraljevine je bil tudi senator (Simič, *Koper na robovih stoletij*, str. 130).

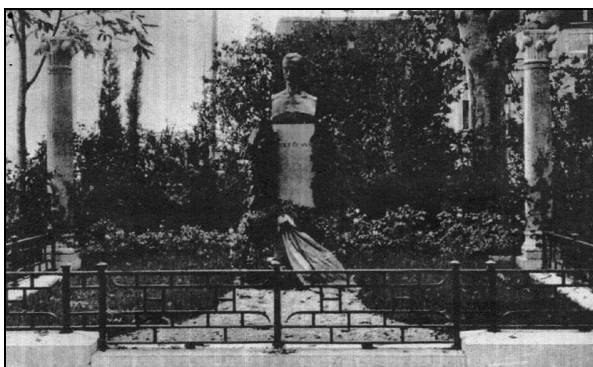

Fotografija je bila posneta julija 1939 v Orehku ob obisku princa Umberta Savojskega. Na tem mestu se je ohranil spominski kamen z napisom, ki se v prevodu glasi: "Na tem podstavku je vzvišeni princ Umberto Savojski videl 23. bataljon Como oddelka...".³⁸ Žal fotografije kamna ni, menda pa je še vedno na svojem mestu. (last: Cerkljanski muzej)

Razglednica prikazuje spomenik z orlom pred občinsko stavbo v Cerknem, ki so ga leta 1936 postavili italijanskim vojakom, padlim v Abesiniji. To je menda edini posnetek tega spomenika. Na posnetku je spomenik z množico fantov, zato ni najboljše viden. Orel se zopet pojavi kot simbol fašističnega režima. (last: Cerkljanski muzej)

³⁸ "Su questo poggio – Augusto Principe Umberto di Savoia vide l'azzurro 23. reggimento infanteria Como del reparto ...". Medvešček. Obnova cerkve, str. 21.

Doprnski kip Feliceju Bennatiju v Kopru. (Simič, *Koper na robovih stoletij*, str. 130)

Drugi kip, postavljen italijanskemu iredentistu, je kip Nazaria Savra.³⁹ Temeljni kamen je bil postavljen leta 1926, spomenik pa je bil slavnostno odkrit 8. junija 1935. Otvoritvi je prisostvoval sam Vittorio Emanuele III., tedanji kralj Italije, in tudi nekateri državni uradniki, vključno s podžupanom, koprskim advokatom Ninom Derinom.⁴⁰ Kip ne stoji več, saj je bil uničen med drugo svetovno vojno.

Kip Nazariu Savru v Kopru. (Pokrajinski muzej Koper)

Vsi predstavljeni podatki so le del dediščine, ki je ostala v obdobju med obema vojnoma. Ob pregledu spomenikov⁴¹ ugotovimo, da jih kar nekaj vključuje vsaj en simbol, ki ga lahko povežemo s fašizmom. Največkrat sta to orel ali liktorski snop, kar pa ne velja za vse. Nekateri⁴² nimajo izrazite

neposredne povezave s fašizmom in njegovo propagando. Te objekte lahko s fašističnim režimom povežemo le posredno. Prvotni namen objekta je spomin na obdobje prve svetovne vojne, njene žrtve ali le spomin osebi, ki je bila v tistem obdobju pomembna za italijanske politične oblasti. Kljub temu pa se tovrstne objekte pomensko lahko poveže s fašizmom, saj so jih uporabljali kot psihološki pritisk. Za primer navajamo besede Aleksandra Jankoviča Potočnika, in sicer, da lahko frazo "Bodimo dostojni svojih očetov" razumemo kot namig, naj bomo ponosni na dosežke svojih prednikov v preteklosti ter dostojni nasledniki teh dosežkov tudi sedaj. Fašizem je bil torej dostojen naslednik hrabrih dejanj v preteklosti, zato mu je potrebno slediti, ga sprejemati in se zanj, če je treba, tudi bojevati.

Ostale oblike fašističnega umetniškega izražanja

V poglavje o ostalih oblikah fašističnega umetniškega izražanja se uvrščajo vse vrste spomenikov, slik in izrazitih propagand, ki bi lahko spadale v kategorijo fašistične umetnosti, vključno z različnimi znamenji (ital. "fascio").⁴³

Tu se spet pojavi skepsa glede načina gradnje in dejanskega pomena danega objekta. Kategorizacija fašističnega je bila najtežavnejša pri šolskih stavbah, ki so bile odraz takratnega stila, t. j. funkcionalizma. Tudi ostali spomeniki so postavljeni v času fašizma in so tako stilno zanimivi kot tudi pomensko pomembni.⁴⁴ V nadaljevanju je predstavljenih le nekaj primerov. Obširnejši pregled in sistematično zbiranje podatkov bi nedvomno podala še veliko drugih informacij o pojavu fašistične kulture v obdobju med vojnoma.

Lep primer oblike fašističnega izražanja je na stavbi na glavnem trgu Idrije, ki je danes mestna hiša. Tam je bil postavljen italijanski *fascio*, na katerem je črni orel, ki je bil postavljen leta 1929. Tako *fascio* kot črni orel sta pomembna, saj sta bila uporabljena kot tipična fašistična elementa, ki sta mimoidoče opozarjala na vladavino takratnega režima. *Fascio* je znamenje, ki je v različnih oblikah⁴⁵ prisotno na celotnem ozemlju. V kombinaciji z orlom je še izraziteje fašistično in nosi močan pomenski naboj. Fašizem je vladajoči režim in ob takšni vseprisotni simboliki je tamkajšnjim prebivalcem to težko pozabiti.

Med večje primere vpliva na kulturno podobo Primorske se uvrščajo tudi kasarne. Gradnja le-teh je bila precejšen poseg v takratno kulturno podobo Primorske, saj jih tu pred vojno ni bilo. Čeprav so bile zgrajene zaradi potrebe (vanje so namreč na-

³⁹ Nazario Savro (1880–1916) je bil najbolj znan koprski iredentist. Najprej je služil v avstrijski mornarici, med prvo svetovno vojno pa se je pridružil italijanski. Zaradi tega prestopa so ga Avstrijci kot dezerterja po hitrem postopku obsodili na smrt (Simič, *Koper na robovih stoletja*, str. 228).

⁴⁰ Derin, *Capodistria*, str. 57.

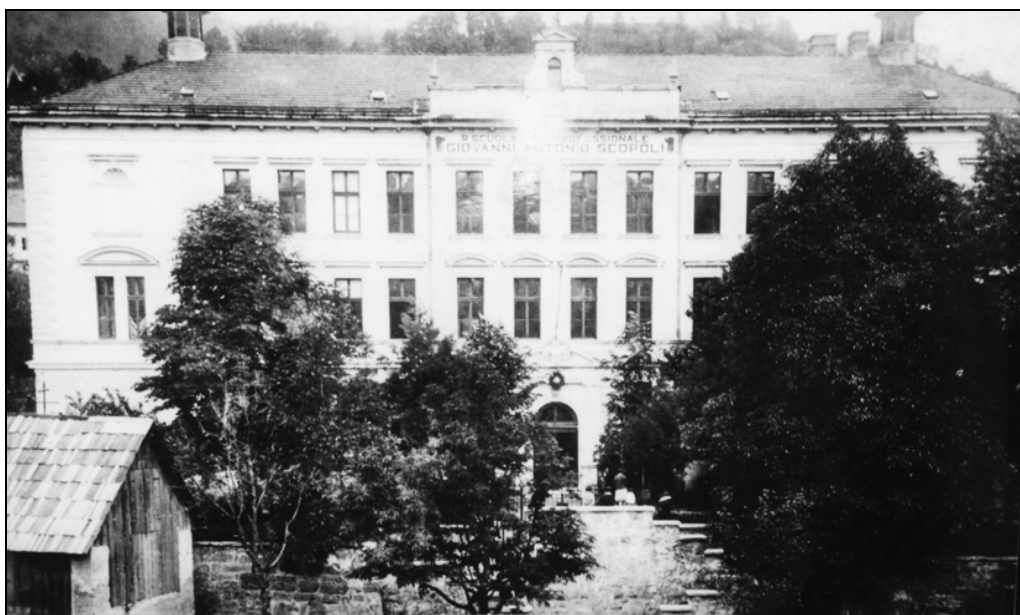
⁴¹ Mednje spadajo spomenik na Vodica, zavetišče Alberta Picca, kip pred občinsko stavbo v Cerknem in stolp na Sveti gori.

⁴² Tisti, ki nimajo izrazite povezave z režimom, pa so kipa Nazariu Savru in Feliceju Bennatiju ter kostnica v Kobaridu.

⁴³ Iz besede *fascio* tudi izvira ime fašizem.

⁴⁴ Pomensko se tu nanaša na morebitno povezavo s fašističnim sistemom.

⁴⁵ Največkrat v povezavi z orlom, italijanskimi napismi idr.

Kasarna za italijanske vojake Caserma di fanteria "Costantino Brighieri" v Idriji. (Mestni muzej Idrija)

seljevali vojaško silo, ki je dajala utrip mestu), so pomembne predvsem zaradi modernejšega stila gradnje, s čimer so precej vplivale na ozemlje, kjer so bile postavljene. Nekatere so bile med drugo svetovno vojno uničene. Tiste, ki so ostale nepoškodovane ali so bile obnovljene, so po vojni spremenile svoj namen. Tak primer je recimo kasarna v Cerknem, ki je bila dograjena leta 1934. Po prvi svetovni vojni so se italijanske in vojaške civilne oblasti močno trudile, da bi Primorska postala "terra italianissima". Asimilacija je potekala v vseh pogledih – kulturnem, funkcionalnem in gradbenem. V Cerknem so začeli graditi vojašnice, na Želinu pa podzemne utrdbe. Čeprav so te gradnje večinoma postavljene zaradi potrebe vojske, so z njimi obenem označili svoje ozemlje, kar ima nacionalistični naboj. Nekaj let po drugi svetovni vojni je v zgradbah vojašnic zaživela elektrogospodarska šola. Pozneje, ko se je ta odselila v Novo Gorico, pa je stavbe v celoti prevzela tovarna Eta, ki ima tam nekaj svojih oddelkov, med drugim upravo.⁴⁶

Primer večje gradnje tedanjega časa je bila kasarna v Idriji, ki je bila namenjena šolanju fašistične vojaške sile. Takrat je bila lega stavbe na visokem hribu idealna, saj je omogočala pogled na celotno mesto. Gradnja se je začela leta 1926, objekt pa je bil dokončan leta 1933. Danes je večinoma še ohranjena v prvotni obliki, z izjemo nekaterih obnovitvenih posegov; po drugi svetovni vojni so ji tudi spremenili namembnost (danes je v njej psihiatrična bolnica).

Na kulturno podobo Primorske pa fašizem oziroma obdobje fašizma ni vplivalo le z večjimi ali

manjšimi posegi, temveč tudi s pisano besedo. Tak primer je še danes viden na t. i. Mussolinijevi poti, ki poteka od Nove Gorice do Kobarida. Pot se tako imenuje, ker so jo asfaltirali v čast Mussoliniju, ko se je peljal skozi te kraje v tridesetih letih 20. stoletja, natančneje leta 1938. Po njej se je peljal na slovesno otvoritev kobariške kostnice. Njemu v čast so tudi postavili bele plošče z napisi, ki jih je Mussolini bral, ko se je peljal mimo. Ti napisi so bili kasneje uničeni tako, da so čeznje postavili druge napise.⁴⁷ Kljub vsemu so črni napisi mestoma še vidni. Prebrati jih sicer skorajda ni mogoče, saj je črna barva sčasoma zbledela, rdeča pa je ponekod uničena. Primer prekritega napisa je lepo viden v Volčah 13, kjer piše: "Živeljo bratstvo slovanskih narodov". Drugi primer je v Čiginju 49, kjer je slabo viden napis z rdečo, vidita pa se beseda Tito ter zgornji del napisa v rdeči barvi "Slava narodu", izpod teh besed pa prodira prvotni napis. Dobro vidna je sicer le beseda "perduto", kar pomeni "izgubljen". Te plošče in prvotni napisi so zelo lep primer propagande Mussoliniju kot voditelju fašističnega režima.

Vidni so bili tudi portreti Mussolinija na fasadah hiš v Cerknem. To je jasen in izrazit primer fašistične propagande na ozemlju Primorske, predvsem v zaledju. Podrobnejših podatkov o natančni letnici izdelave portretov in izvajalcu ni bilo moč zaslediti. Prav tako ni bilo mogoče ugotoviti letnice na žigu, ker razglednica ni bila odposlana, vendar gre zelo verjetno za trideseta leta 20. stoletja.

⁴⁶ Pavšič, *Ob stari meji*, str. 47–48.

⁴⁷ Napisi, ki naj bi prekrili prvotne črne napise, so bili v rdeči barvi.

Napisi na hišah na nekdanji t. i. Mussolinijevi poti. (foto: Emilija Kastelic, 2006)

Portreti Mussolinija na pročeljih hiš v Cerknem. (last: Cerkljanski muzej)

Na Krasu najdemo tudi zgradbe, ki so bile že v osnovi izdelane v fašističnem duhu. Tak primer prikazuje edina ohranjena izvirna risba⁴⁸ štanjelske zgradbe v perspektivnem pogledu, ki bi jo morale oblasti oceniti z vidika financiranja, in sicer, ali je dovolj fašistična oziroma ali je sprejemljiva za naročnika. Točnega podatka z imenom osebe ali podjetja ni bilo moč dobiti. Danes sta na stavbi fašistična predvsem polkrožni del, ki spominja na liktorski snop, z zastavo na vrhu, kot je prikazano na skici, in prvotna fasada – čeprav ni natančnega opisa o tem in tudi iz skice ni mogoče razbrati, kaj je na tej fasadi dejansko fašističnega.

Na področju šolske⁴⁹ stavbne dediščine so imeli Italijani veliko moč. Ta se je kazala predvsem pri gradnji šol po prvi svetovni vojni. Gradili so jih po določenih normativih in v stilu, ki je bil takrat najbolj izrazit v Italiji.⁵⁰ Gradnje ali obnove številnih porušenih in poškodovanih šol na območju bojev na soški fronti in drugod so se lotili kmalu po vojni. Normativi, ki so jih morali projektanti upoštevati pri gradnji novih šol, so bili izdani leta 1925. Šoli, ki najbolj izstopata, sta v Zaloščah in na Brjah. Prva je bila zgrajena leta 1936, druga pa 1934. Šolske stavbe niso bile neposredno povezane s fašizmom, saj je gradnja potekala v takrat najbolj razširjenem umetnostnem stilu v Italiji, t. j. funkcionalizmu. Fašističen je predvsem pomen stavb, saj je v njih potekalo potujčevanje ljudi s pomočjo pouka. V njih se je širila ideja fašizma, da priključena ozemlja postanejo italijanska v vseh pogledih in pomenih. Seveda pa je bil tak stil gradnje tujek v takratni kulturni podobi Primorske, saj je prinašal arhitekturne novosti. Gradbeni normativi so bili popolna neznanca prejšnjim šolam, ki so na tem ozemlju že delovale. Prejšnje šole so bile namreč velikokrat kar prostor v večji hiši, brez telovadnice, slačilnice, šolskega zdravnika, sobe za izpite, atrija itd. Takratni predpisi pa so vse to zahtevali ter s tem v nekaterih točkah ločevali mestne in vaške šole.⁵¹

Pregled vseh predstavljenih objektov nakazuje

48 Od stare stavbe, v kateri sta danes telovadnica in pošta, je ohranjen le stopnišni prostor na pročelju. Celotna glavna fasada, ki je z oblogo izgubila veliko fašističnega duha, ne moti pogleda na Grad (Pozzetto, Maks Fabiani, str. 341).

49 Ozemlje, na katerem so italijanske oblasti gradile šolske stavbe, spada pod Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Nova Gorica. Šole, ki so ohranile avtentično arhitekturo, so varovane kot dediščina in so zanje celo pripravili predlog za vpis v zbirni register dediščine (Drole, Italijanska šolska stavbna dediščina, str. 31).

50 Za italijanske oblasti je bila obnova šolske mreže in organizacija lastnega šolstva eden od dejavnikov vzpostavitve oblasti na novo osvojenem ozemlju (Drole, Italijanska šolska stavbna dediščina, str. 32).

51 Nova šolska stavba mora stati na odprtem prostoru. Arhitektura mora biti lepa, vendar preprosta in brez velike dekoracije, pri gradnji morajo biti uporabljeni lokalni materiali. Veliko pozornosti so namenili velikosti dvorišča, ki ga mora imeti vsako šolsko poslopje. (Drole, Italijanska šolska stavbna dediščina, str. 36).

prisotnost znamenj fašizma. Če ni neposredne povezave, je fašistični pomen stavbe ali objekta, ki je bil sicer grajen v umetniškem stilu funkcionalizma, pomemben kazatelj propagande režima. Najbolj izrazita propaganda je na stavbah v Cerknem, kjer so portreti Mussolinija, ali na pročeljnih hiš v Čiginju in Volčah. Fašističen je tudi *fascio* s črnim orlom v Idriji. Dejstvo je, da je propaganda živela, le da se je kazala v različnih oblikah. Niso je izvajali prek cerkvene arhitekture ali množične gradnje spomenikov, temveč je živela v pisani besedi (npr. napisi) in v portretih. Naj še omenimo, da je avtor Raul Cenisi slikal v italijanskem stilu. Takrat zelo znan stil je bila aeropittura s primesmi fašizma. Z njegovimi slikami so opremljali pisarne v Gorici in Novi Gorici.

Uničenje kulturne dediščine po letu 1945

Uničenje slovenske kulturne dediščine zasledimo predvsem v medvojnem času ter tudi v obdobju druge svetovne vojne in po njej. Tovrstna dediščina je skopa, ohranilo se je le malo. Večidel so jo uničili fašisti in nacisti, po letu 1945 pa tudi slovenski državljani. Uničevali so spomenike, kulturne ustanove, šole ... Kot primer fašističnega uničevanja slovenskih spomenikov lahko izpostavimo uničenje kipa Miroslava Vilharja in Hrabroslava Volariča v medvojnem času. Točnega datuma ni bilo moč zaslediti. "V Kobaridu so fašisti porušili spomenik Hrabroslavu Volariču kot maščevanje za porušen spomenik iz prve svetovne vojne na Krnu. Vendar spomenik na Krnu niso porušili domačini, kot jih je oblast obtožila, pač pa je bil poškodovan od udara strele."⁵² Podoben primer je tudi uničenje spomenika huzarja Rostasa iz leta 1845 v Logu pri Vipavi, zato pa je bil leta 1936 v Kanalu postavljen spomenik Francescu Scodnicu, generalu iz časa Risorgimenta.⁵³ Spomenik baronu Andreju Čehovinu v Dolancih so domačini skrili in tako preprečili njegovo uničenje. Tudi o tem spomeniku ni natančnih podatkov.

Podoben primer je tudi kapelica Bes, ki je bila zgrajena že v času prve svetovne vojne, leta 1917. "Niti za kapelico Bes na Plečah, poimenovano po alpskem častniku, ki jo je dal postaviti v času soške fronte, nisem prepričan, da je sama prišla v žalostno stanje. Verjetno je nekdo v njej zakuril veje in na ogenj postavil manjšo granato. To je bila priročna tehnika tistega časa."⁵⁴

Obravnavano pa je tudi uničevanje dediščine fašizma oziroma dediščine, nastale v obdobju fašizma, ki je ostala na slovenskem ozemlju, natančneje na Primorskem. Spomeniki so bili poškodovani in uničeni zaradi različnih dejavnikov. Primer vandalizma

52 Pisna izjava Erneste Drole, v Kastelic, *Vpliv fašizma*, str. 87.

53 Ustni vir: Branko Marušič.

54 Ustni vir: Željko Cimprič.

je recimo spomenik na Vodichah pri Sveti gori, ki je popisan. Spomenik, namenjen generalu Mauriziju Gonzagi, je oskrunjen z napisom: "Fašistični spomenik postavljen italijanskemu okupatorju na slovenskem ozemlju". Skrunilec in datum napisa nista znana.

Vse nastale škode na omenjenih objektih nikakor ne gre pripisati le vandalizmu. Gre tudi za načrtno odstranjevanje ali uničenje s strani oblasti ali nestrpnih. Dantejevo⁵⁵ poprsje je bilo premeščeno oziroma odstranjeno v Tolminski muzej, podstavek, na katerem so bili dvoumni napisi, pa uničen. Točnega datuma ni, verjetno se je zgodilo v času po drugi svetovni vojni, ko so premostili tudi poprsje, ki je še danes na ogled v muzeju.

Drugi spomenik, namenjen alpinom na Vodichah, sicer stoji, so pa pred kratkim uničili ploščo, ki je bila postavljena po drugi svetovni vojni. Uničeno je bilo tudi zavetišče Alberta Picca, in sicer po drugi svetovni vojni.

Odstranjeni so bili tudi portreti Mussolinija na pročeljih hiš v središču Cerkna. Sedaj jih ni več, sicer pa je tudi podoba mesta danes prenovljena. V Kopru so kip Feliceju Bennatiju odstranili, kip Nazariu Savru pa je uničila nemška vojska med drugo svetovno vojno.

Nekateri spomeniki, ki so predstavljeni in so bolj ali manj ohranjeni, danes še stojijo, nekaj pa jih je popolnoma uničenih. Vidna je odstranitev napisov na belih ploščah na t. i. Mussolinijevi poti v Volčah. Prepisani so bili z rdečo barvo, vendar pa prvotni črni napisi spet prihajajo na površje.

Na Idrijskem so večino fašističnih napisnih plošč, v glavnem premično fašistično kulturno dediščino, ki ni bila uničena med vojno, ohranili v dveh muzejskih zbirkah, ki prikazujeta ta čas, in sicer zbirki *Cas italijanske in nemške zasedbe* ter *Odpor proti okupatorju*. Nedotaknjena je ostala nepremična dediščina npr. takratna italijanska kasarna, v kateri je danes Psihiatrična bolnišnica Idrija. V glavnem je večina kasarn ostala nedotaknjenih ali pa so jih po vojni obnovili, ker so prostore v njih izrabili v druge namene (npr. bolnišnice, muzeji itd.).

Le redki objekti so ostali nedotaknjeni in so danes na ogled v enakem stanju kot pred letom 1945. Tak primer je kobariška kostnica, nedotak-

njen pa je tudi edini primerek fresk, naslikanih med vojno, in sicer v dozidanem delu. Na cerkljanskem ozemlju spominska plošča, namenjena princu Umbertou, in spomenik z orlom še stojita, saj nista bila uničena. Pa tudi cerkve, ki so bile obnovljene ali na novo zgrajene med vojnama, stojijo na svojih mestih še danes in služijo svojemu namenu. Tak primer je cerkev Žalostne Matere božje v Idriji, ki ima tudi urejeno pokopališče.

V kulturno dediščino v obdobju fašizma nedvomno spadajo tudi šole, ki so bile grajene po italijanskih načrtih v umetniškem slogu t. i. funkcionalizmu. Le-te niso bile uničene in nekatere so v uporabi še danes, npr. v Kostanjevici na Krasu. Večina šolskih stavb ne služi več svojemu namenu, saj v njih ni več pouka, ampak izvajajo druge dejavnosti. Nekatere šole žal tudi propadajo, ker nova uporabnost objekta še ni bila določena.

Sklepne misli

Glede na predstavljeno se je potrebno zavedati, da obstajajo še izrazitejši fašistični posegi. Podatki so resnično zelo skopi in težko pridobljivi, predvsem pa težko opredeljivi⁵⁶ in razpršeni. Zato je celovita predstavitev fašistične umetnosti⁵⁷ na ozemlju Primorske še toliko bolj otežena.

Največ težav je predvsem v zaledju Primorske, saj se ga je fašizem veliko bolj dotaknil kot obalnega območja, ki je bil italijanski že prej. Veliki fašistični posegi, kot so recimo ogromne monumentalne zgradbe, na nepremično kulturno dediščino Primorske v sklopu cerkvene arhitekture in slikarstva ter spomeniškega kiparstva niso bili zelo številčni. To pa spet ne pomeni, da tovrstnih posegov sploh ni bilo. Večina jih je bila v glavnem funkcionalne ali spominske narave. V propagando režima pa je toliko bolj prepričan Željko Cimprič: "Posplošeno bi lahko rekel, da je režim pokrajino zaznamoval v sebi lastnem slogu. To je videti tudi na "ničesar krivih" objektih, zgradbah ..., ker je pač ustvaril tudi nov arhitekturni in umetnostni slog. To boste zlahka ugotavljali na potovanju po Italiji, ker boste takoj prepoznali javne ustanove, elektrarne itd., ki so bile zgrajene v predvojnem obdobju. Seveda je bil enak slog prisoten (še posebnost) pri obeleževanju uspehov na soški fronti."⁵⁸

Sklenemo lahko, da je celovit pregled podatkov kljub vsemu zelo pester in v določenih delih nekoliko nejasen, saj je zelo težko postaviti jasno mejo med podatki, ki so pokazatelj propagande, in tistimi, ki to niso. Dejansko pa fašizem je vplival na kulturno dediščino, saj je kot takratni vladajoči sis-

⁵⁵ Po drugi svetovni vojni je Dantejev kip doživel razgibano usodo. Potem ko je bil rešen pred uničenjem, je bil razstavljen v Tolminskem muzeju, kasneje pa na dokaj neprimernem mestu, in sicer v gostilni v Ločah. Oktobra 1993 je bil z nepremišljeno potezo ponovno postavljen v Tolminu, prav na kraju, ki so mu ga desetletja pred tem odredili fašisti. To je sprožilo živahne polemike v slovenskih časopisih. Še istega leta je bil kip odstranjen in se danes hrani na zanj najprimernejšem mestu, v Tolminskem muzeju. Odstranitev je odmevala v italijanskih časopisih, ki so to dejanje povezovali z dejavnostjo nekdanjega jugoslovanskega aparata, ki naj bi želel razpihovati ideološki spopad med Slovenci in zahodnim svetom. (Odlomek iz še neobjavljenega članka Neve Makuc, v Kastelic, *Vpliv fašizma*, str. 70)

⁵⁶ V večini so vse letnice, ki se dotikajo objekta, v glavnem neznanne.

⁵⁷ Mogoče bolje "umetnost pod vplivom fašizma".

⁵⁸ Ustni vir: Željko Cimprič.

tem gradil, popravljaj in vplival na infrastrukturo, ki jo danes uvrščamo v kulturno dediščino.⁵⁹ Na kulturno podobo je vplival predvsem z gradnjami, ki so bile postavljene v času med vojnama. Cerkevna arhitektura je imela značilnosti italijanske. Ravno tako so imele vse grajene stavbe neke značilne poteze, ki so se razlikovale od že obstoječega arhitekturnega sloga, kar vsekakor vpliva na podobo nekega ozemlja. Obdobje med vojnama je prav tako vplivalo na kulturno podobo Primorske.

Ob tem se potrjuje tudi dejstvo, da je fašistični režim najemal umetnike, ki so spreminjali že obstoječe kulturne objekte z namenom povečevanja voditeljev in opravičevanja svojih dejanj. V glavnem gre za umetnike ter gradbene delavce in podjetja,⁶⁰ ki so izdelovali načrte in izvajali dela. Sodelovali so tudi slikarji (na primer Raul Cenisi), ki so slikali umetnine, s katerimi so opremljali urade, ter kiparji. Glede na izbrane sklope umetnosti pa lahko trdimo, da izrazitega, dokumentiranega najemanja umetnikov ni bilo.

Fašistična preteklost je prinesla specifično kulturno dediščino na primorsko ozemlje. To je postalo del naše zgodovine, zato so fašistični ostanki nedvomno vredni naše pozornosti. Žal se s fašističnimi elementi ukvarjajo le nekateri bolj ali manj ljubiteljski poznavalci in le peščica strokovnih in za to usposobljenih delavcev, ki se jim ob tej priložnosti tudi zahvaljujem za pomoč. Zavedati se moramo, da je sistematizacija tovrstnih podatkov izredno velik projekt, ki zahteva pozornost na državni ravni, in da je preprek za njegovo izvršitev veliko. Kljub temu pa o sistematizaciji velja razmisliti in jo udejaniti. Morda naj bo to vzpodbudna misel vsem, ki želijo spoznati tudi drugačno kulturno dediščino na ozemlju Primorske, ki je del naše skupne preteklosti. Temu primerno se moramo do nje tudi vesti.

VIRI IN LITERATURA

LITERATURA

- Bitelli, Remo: *Claustra Alpium Iuliarum: il confine di Rapallo e il Fascismo: archeologia come esempio di continuita; Claustra Alpium iuliarum: Rapalska meja in fašizem: Arheologija kot primer kontinuitete*. Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Znanstveno središče Republike Slovenije : Pokrajinski muzej; Ljubljana : Oddelek za arheologijo; Filozofska fakulteta, 1999.
- Budinich, Cornelia (Kornelija): *Arhitektonske študije*. Rijeka : Tisak "Liburija", 1984.
- Cesar, Emil: *Slovenska kultura v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja: od aprila 1941 do 8. septembra 1943*. Ljubljana : Enotnost, 1996.
- Dawn, Ades; Benton, Tim; Elliott, David; Whyte, Iain Boyd: *Art and Power. Europe under the Dictators 1930–45* [Hayward Gallery London, 26 October 1995 – 21 January 1996] Thames and Hudson. London : Hayward Gallery cop 1995.
- Derin, Anita: *Capodistria, un mondo scomparso per sempre*. Trieste : Edizione Astra 2002.
- Drole, Ernesta: Italijanska šolska stavbna dediščina med obema vojnama na severnem Primorskem. *Šolska kronika*, 12 (1), 2003, str. 31–40.
- Fabiani, Maks: *Akna, duša sveta*. Štanjel : Ustanova Maks Fabiani, 1999.
- Filipič, Janez: *Idrija in njeni spomeniki sakralne umetnosti*. Idrija : Župnijski urad, 1979.
- Godeša, Bojan: *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim gibanjem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- Hinz, Berthold: *Art in the Third Reich*. New York : Pantheon Books, 1979.
- Hoyer, Sonja Ana: *Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre: varovanje naravne in kulturne dediščine na področju konzervatorstva in muzeologije*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (Razprave Filozofske fakultete), 2002.
- Kastelic, Emilija: *Vpliv fašizma na kulturno dediščino Primorske* (diplomsko delo). Ljubljana : FDV, 2007.
- Koršič Zorn, Verena: *Umetnost 20. stoletja na Goriškem in Posočju* (urednik Marko Vuk). Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2000.
- Medvešček, Stanko: Obnova cerkve Žalostne Matere božje v Idriji. *Idrijski razgledi*, 2, 1991, str. 57–58.
- Osvald, Monika: Spomeniško varstvo in obnova Goriške po prvi svetovni vojni. *Acta Historiae Artis Slovenica* 7, 2002, str. 123–134.
- Pavšič, Tomaž: *Ob stari meji: pričevanja in spomini*. Idrija : Bogataj, 2006.
- Piteo, Michele: *Sui campi delle dodici battaglie*. Redipuglia – Pro loco Fogliano : Edizioni della Laguna, 2003.
- Pozzetto, Marko: *Maks Fabiani – vizije prostora*. Kranj : L.I.B.R.A., 1997.
- Simič, Slobodan: *Koper na robovih stoletij*. Piran : Sijart, 2002.
- Štucin, Ana: Leto 1941 na Cerkljanskem. *Idrijski razgledi*, 2, 1991, str. 21–33.
- Šumi, Nace: *Sveta gora pri Gorici*. Nova Gorica : Jutro, 1993.
- Zabel, Igor: *Umetnina: kaj je to?*. Ljubljana : Založba / *cf. : Soorosov center za sodobne umetnosti, 1999.

⁵⁹ Med drugim sodijo sem tudi šole, popravilo lapidarijev, Loggia v Kopru in ostali objekti, uničeni med prvo svetovno vojno, gradnja večjih objektov, npr. današnja psihiatrična bolnišnica Idrija...

⁶⁰ Eno izmed podjetij je bilo Ing. C. Constantini.

SPLETNE STRANI

- <http://freeweb.si/ptadsl/cak/vodice/14.jpg>
(15. junij 2006).
- <http://proheredite.com/sl/object/A0070/>
(13. marec 2006).
- <http://www.drustvo-soskafronta.si/dsf/index.php?show=forum>
(5. april 2006).
- <http://forum.proheredite.com/viewtopic.php?t=453>
(25. april 2006).
- <http://www.24ur.com> (15. januar 2006).

MUZEJSKO GRADIVO

- Tolminski muzej: podatki (posredovani s strani mag. Damjane Fortunat Černilogar, nerazvrščeni).
- Pokrajinski muzej Koper: fotografije (nesistematisirane in nerazvrščene).
- Pokrajinski muzej Piran: podatki (sig. 6674-VII-6 in 2817-VII-6).
- Idrijski muzej: fotografije (iz zbirke *Čas italijanske in nemške zasedbe*) in podatki (Iz knjižice *La nuova caserma di fanteria "constantino Brighieri" in Idrija*, nerazvrščena).
- Cerkljanski muzej: fotografije in podatki (nerazvrščeni).
- Bojan Rustja (lastnik muzeja o Zavetišču Alberta Picca): fotografije in podatki (iz zbirke Alberto Picco).

USTNI VIRI

- Cimprič, Željko, kustos v Kobarškem muzeju, 22. avgust 2006.
- Drole, Ernesta, višja konservatorica na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Nova Gorica, 31. maj 2006.
- Fortunat Černilogar, Damjana, direktorica Tolminskega muzeja, 11. avgust 2006.
- Jankovič Potočnik, Aleksander, arhitekt in mednarodni utrdboslovec, 19. julij 2006.
- Makuc, Neva, zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 8. december 2006.
- Marušič, Branko, vodja Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici, 30. avgust 2006.
- Pipan, David Erik, ljubiteljski poznavalec, 11. julij 2006.

R I A S S U N T O

Influsso del Fascismo nell'eredità culturale della Primorska

La tematica in oggetto affronta la questione dell'influsso del Fascismo sull'immagine culturale della Primorska, la parte della Slovenia che, consegnata alla dominazione fascista con il Trattato di Rapallo, vi è rimasta per più tempo. È importante sottolineare la differenza tra l'eredità culturale del Fascismo, ovvero le modifiche apportate al territorio sotto l'influsso diretto dell'ideologia, e l'eredità culturale nel periodo fascista, che ha visto un cambiamento dell'immagine del territorio non necessariamente legato alla dittatura. Tali mutamenti possono essere frutto delle direzioni artistiche dettate dal funzionalismo o dalle necessità del regime sul territorio conquistato. In base ai dati e ai diversi pareri degli esperti, si può affermare che l'immagine della Primorska nel periodo tra le due guerre si è modificata. L'influsso dell'interazione tra fascismo e funzionalismo è visibile nell'architettura e in alcune caratteristiche artistico-stilistiche: creazioni stilistiche e architettoniche furono commissionate anche ad artisti, senza che questo diventasse un fenomeno ricorrente e tutti questi interventi hanno profondamente modificato l'eredità culturale della Primorska. Dati fondanti sono nonostante tutto molto difficili da reperire, poiché non sono mai stati raccolti e ordinati sistematicamente. I collezionisti di tale patrimonio sono sparsi su tutto il territorio e le istituzioni che dovrebbero occuparsene non si sono dedicate appositamente a questa tematica.